

מפעל מו"ל חלוצי: סיפורה של הוצאת "לעם"

יוזמה מו"לית, שהתארגנה ב-1910 ביפו, פרסמה ספרונים על תחומי דעת שונים כדי לתת מענה לביקוש לספרות של מדע פופולרי בימי העלייה ה-2

יעקב שביט

29.05.2015 12:43

"הוצאת 'לעם' באה למלאות את החסרון של חוברות מדע פופולריות למקרא בשביל ההמון העברי בארץ ישראל ובתורקיה". כך בישרה המערכת של הוצאת "לעם", שנוסדה ביפו בתחילת 1910, על תוכניתה להוציא לאור סדרת ספרונים על תחומי דעת שונים. המורה יוסף ויתקין, ממבשרי העלייה השנייה, סבר שההודעה הלקונית מלמדת על צניעות ועל הכרה בקשיים הצפויים ליוזמה זו. הוא לא ציפה שקהל הקוראים שלה ימנה יותר מקומץ של "משכילים עבריים שבערי ארץ-ישראל ומושבותיה". גם הסופר י"ח ברנר, שהיה שותף פעיל ביוזמה המו"לית הזאת, כתב כי לא מדובר ב"תוכנית במרומים", אלא ב"מעשה קטן".

ההוצאה הבטיחה תוכנית יומרנית למדי בהתחשב בתנאים של אותו זמן: להוציא לאור "שורה שלמה של חוברות במקצועות שונים: במדע הטבע, במדע הארץ, על אודות חיי בני האדם בארצות שונות, סדריהם המדיניים ומנהגיהם, על תקופות שונות בדברי ימי ישראל והעמים, על חיים אנשי שם מבין אומות העולם ומבין ישראל, על עבודת-האדמה והשאלות החקלאיות, ועוד". להוצאה היו סוכנים ברוסיה, פולין ורומניה, והחוברות הופצו בכ-3000 עותקים כל אחת (באנגליה ובארצות הברית, לדוגמה, הופצו כ-700 עותקים של ארבע החוברות הראשונות), וב-1912 אזלו עשר החוברות הראשונות.

הנתונים האלה, ובעיקר רשימת 89 החוברות שראו אור במשך כארבע שנים, מלמדים כי למרות הקשיים בהפצה ובקבלת דמי הפדיון, המפעל המו"ל חלוצי הזה עמד בהבטחותיו, לחוברות היה קהל קוראים נאמן, ואלמלא פרצה מלחמת העולם הראשונה, היה מן הסתם ממשיך להתקיים.

המפעל המו"ל הזה לא צמח ולא פעל בחלל ריק. בשנים 1908-1914 נדפסו בארץ ישראל 115 כותרים בענייני מדע — פי שניים ויותר מספרות יפה מקורית ומתורגמת. הוא שאב עידוד מהדעה שיש צורך דחוף להוציא לאור ספרים עממיים וזולים בתחומי ידע שונים כדי שיסייעו ל"השתלמות עצמית למורים וגם לשדרות רחבות של המשכילים", אבל, גם לפועלים ולבני הנעורים.

הפועל הצעיר, ועד הוצאת "לעם", 1910. "לשדרות רחבות של המשכילים" צילום: מכון לבון / ארכיון תנועת העבודה

ויתקין שיבחה את היוזמה, אבל מתח ביקורת על הבחירה הלא שיטתית, לדעתו, של הנושאים, על תכני החוברות, האנקדוטיים לפעמים לדעתו, ועל סגנונם. נראה הדבר, הוא כתב, כי בהרבה מקרים "פלוני נדבו לבו לתרגם או לעבד דבר-מה מלועזית, על-פי רוב מרוסית, שאליה נזקקו בעיקר המשתתפים הראשונים, הלך ותירגם ועיבד חוברת או חוברות מהחומר שנזדמן במקרה לידו". עצתו למערכת היתה: להעדיף ספרים מקוריים, ו"בשביל החומר הנשאר [האחר] להמציא ספרים לועזיים משפות שונות ויותר קולטוריות מהרוסיות, ובעיקר לא יצלח לנו הטון הפופולרי והסגנון של ההוצאות הרוסיות שאנו מחקים על-ידי התרגומים. ההמון הרוסי הוא יותר ילדתי ונבער מההמון שלנו, ולפיכך נראים התרגומים של החוברות הרוסיות ילדותיים מדי לחלק ידוע מאתנו, האוהב עדיין את החריפות והעיון (בחורי-השיבות, בעלי-הבתים המשכילים וכדומה), וזה עלול להקטין את ערך החוברות בעיניו ולהרחיקו מהן."

ויתקין, צריך לומר, הפריז בכל הנוגע לרמת ידיעת העברית וההשכלה הכללית בציבור הפועלים בימי העלייה השנייה, ואפשר לשער שלא מעט מרוכשי החוברות לא נמנה עליו. בכל מקרה, דומה שוויתקין, בעצמו אוטודידקט, שהשכלתו באה מקריאת ספרים, לא התכוון להפחית בערכה של התרבות הרוסית ב"תור הזהב" שלה, שאותה לא הכיר, אלא מן הסתם לומר שספרות המדע הפופולרי הרוסית מיועדת לציבור הפועלים חסר השכלה ולא יאכזרים,

ולכן אינה מתאימה לרמה של פועל יהודי אורייני ומשכיל; צריך להציע תרגומים מספרויות "קולטוריות" יותר, כמו גרמנית או אנגלית. אם יתוקנו הפגמים האלה, סיכם ויתקין, תהיה "הוצאת 'לעם'", במשך הזמן, "לאחת החוליות החשובות במרכז הרוחני שלנו."

האמת ניתנה להיאמר, שהעיבודים לעברית "קלה", בסגנון סיפורי, מביאים ידע בסיסי ומלמדים מה חשוב המעבדים על הבנת הנקרא של הקוראים הפוטנציאליים.

"כוח העזרה ההדדית מתגלה בכל תוקף בחיי הנמלים. אלה הן, לפי כל אורחות חייהן, עדה מְמַסַת, מסודרת היטב ומתנהגת עפ"י חוקים קבועים ונאמנים. באה נמלה בצרה, מיד קשות חברותיה לעזרתה; טעתה נמלה במלאכתה — למשל בבניין הקן — באות חברותיה, סותרות את המלאכה המקלקלת וחוזרות ועושות אותה כתיקונה. בא אויב להחריב את הקן — קמים כל תושביו כאיש אחד, מזדרזים ואצים להציל את גְלְמֵיהֶם" (עזרת בעלי-החיים זה לזה, בחוברת מס' 2, מעובד ע"י מ. קרישבסקי).

ניקולאי אלכסנדרוביץ רובקין. המפתח להשכלה

הספרים הרלוונטיים שהיו מוכרים ונגישים ליוזמים של הוצאת "לעם" היו הספרים ברוסית. לראיה: ברנר ביקש בינואר 1911 מידיד לחתום בשביל ההוצאה על מנוי לירחון המדעי-הפופולרי "ואסטניק זנאניה" (מבשר הדעת), או כתב עת דומה אחר, בגלל ש"אנחנו רחוקים פה מעולם זה ואין אנו יודעים במה לבחור" כדי להתעדכן במה שמתפרסם בשדה ספרות המדע הפופולרי ברוסיה, והוא לא חיפש טקסטים במקום אחר (ובשפות שלא קרא).

ואכן, חלק גדול מהחברות שראו אור בהוצאת "לעם" היו עיבודים של ספרים שהופיעו ברוסית לפני 1910. מדובר לא בספרים נבחרים בודדים, אלא בבחירה מרשימה גדולה ומגוונת שכללה לא רק ספרים על "תולדות הטבע", או על "פלאי הטכנולוגיה", אלא גם על היסטוריה, אתנוגרפיה, תרבות, פוליטיקה וכד'. המודל שעמד לנגד עיני שבעה חברי ועד ההוצאה, חברי מפלגת "הפועל הצעיר", שמואל יבניאלי, יוסף שפרינצק, א"ד גורדון, ז' זרחי, מיכאל טייטלמן, אברהם גרשון חנוך וישי אדלר, שייסדו את חברת המניות, היו הוצאות ספרים שקמו ברוסיה הצארית, כחלק מהפעילות הענפה משנות ה-80 של המאה ה-19 ואילך כדי לעודד את תרבות הקריאה בקרב שכבות רחבות של החברה הרוסית.

גם השם שניתן להוצאה הארץ-ישראלית-העברית, "לעם", מרמז בבירור על "הספרייה העממית" (נארודניה ביבליותיקה), שהחלה להופיע בשנת 1880 ביוזמת העיתונאי והעורך ו"נ מרקייב, שלפחות ספר אחד שלו, "כוח

החשיכה", תורגם ליידיש ונדפס בהוצאת הספרים "בילדונג" של אברהם קוטיק. ההוצאה הזאת, שקדמה בכעשור להוצאת "לעם", פעלה בוורשה בשנים 1901-1904, הוציאה לאור עשרה ספרונים, שאחד מהם עובד "על פי רובקין", שם המצוין כמקור לארבעה חוברות של הוצאת "לעם" (אף שעוד חוברות עובדו על פיו). כמקור לשמונה חוברות אחרות מצוין השם "לונקביץ", הוא ולריאן ויקטורוביץ לונקביץ (1866-1941), שלמד ביולוגיה בפטרבורג ובקרקוב וכתב הרבה ספרי מדע בעבור "הספרייה העממית" (ולפחות שלושה מספריו עובדו גם ליידיש).

הדמות המרכזית והחשובה בסיפור הזה, "רובקין", הוא ניקולאי אלכסנדרוביץ רובקין (1862-1946), שלא מצאתי אותו נזכר אפילו בשולי הספרות על תולדות המו"לות העברית, אך לא היה דמות שולית כלל ועיקר. בנו כינה אותו בביוגרפיה שכתב עליו "נתב בים של ספרים", והיה מי שתיארו כ"ארכיטקט ההשכלה העממית" ברוסיה. רובקין, שלמד באוניברסיטה של פטרבורג פסיקה ומתימטיקה, כתב הרבה על הפסיכולוגיה של הקריאה ועל מדע הספרנות, ייסד ספריות ציבוריות, הציע תוכניות לעידוד השכלה עצמית, והיה מחברם של הרבה ספרי מדע פופולרי בפרוטות. לפי אחד הביוגרפים שלו, 233 מתוך 280 הספרים שכתב נועדו לקהל הרחב וזכו לתפוצה גדולה (בין 1889 ל-1928 נמכרו הספרים ביותר מ-20 מיליוני עותקים שגם תורגמו לשפות רבות). ספריו המשיכו להופיע ברוסיה גם אחרי שהיגר ב-1907 לשווייץ, ובהם ספר על "האדמה הרוסית", שעניינו השפעת הטבע על האופי הייחודי של העם הרוסי (שנדפס שוב ב-2009), ומחקר דמוגרפי וסוציו-כלכלי, "רוסיה במספרים" (1912).

הספרות הפופולרית והעיתונות הפופולרית בנושאים מדעיים נהנו מתפוצה עצומה ברוסיה הצארית במחצית השנייה של המאה ה-19, פועל יוצא מהגידול המרשים של יודעי קרוא. מדובר היה בעיקר בספרות יפה פופולרית לסוגיה, מקורית ומתורגמת כאחת. ספרות הדעת הפופולרית באה להתחרות בה ורובקין האמין כי חסרי השכלה מסודרת יכולים וצריכים לרכוש ידע ודעת בכוחות עצמם. בשנת 1885 התחילה הוצאת הספרים "פוסרדניק" (המתווך), במסגרת ה"ביליותיקה האוניברסלית", בהוצאת מהדורות זולות של ספרי קלסיקונים (ברנר העיד ב-1912 שקרא "מאות סיפורים" שראו אור בה). ממנה למד רובקין כי ספר "עממי" ב"מחיר זול" הוא המפתח להשכלת ההמונים: ברוח דומה הודיעה הוצאת "לעם" שספריה יהיו "חוברות מדע פופולריות זולות למקרא בשביל ההמון העברי".

לא כולם נתנו לרובקין את ברכת הדרך. לב טולסטוי, לדוגמה, טען שלאינטליגנציה אין זכות לנסות לחנך את העם על פי ערכיה ומושגיה; חינוך מוסרי חשוב יותר מרכישת ידע (או "השכלה כללית"), כי בלי מוסר אוריינות והשכלה מהווים סכנה, ולכן רובקין כותב ספרי מדע פופולריים בעבור אנשים שאינם זקוקים להם: כתוב נגד שכרות או נגד עישון טבק, יעץ טולסטוי. רובקין לא קיבל את העצה אלא השיב לטולסטוי כי הכרת המדעים מפתחת גישה ביקורתית למציאות והיא כלי למאבק נגד הבלי האורתודוקסיה.

בשנת 1889 הוא ערך משאל בו השתתפו כעשרת אלפים נשאלים (שליש מהם פועלים ואיכרים), במטרה לברר את הזהות של קהל הקוראים, טעמו הספרותי והרגלי הקריאה שלו. כתוצאה מממצאי המשאל פנה רובקין למו"ל סיטין בהצעה להוציא לאור שלושה ספרים שכתב: החוברת הראשונה הופיעה ב-1892 (שעובדה לעברית על ידי

ברנר, בפסבדונים ב. זעירא, בשם "האדם והטבע"), החוברת השנייה על ממלכת החיות נדפסה ב-1893 (בעברית היא חוברת מס' 14 בשם "ממשלת בעלי החיים", שהוצאת "לעם" ייחסה ללונקביץ). הצלחת הספרים הראשונים הביאה לייסוד ספרייה עממית של מדע פופולרי שפעלה בשנים 1894-1897. כשהיפשה מערכת הוצאת "לעם" חומר מדעי עממי כדי לתרגמו ולעבדו, מובן הוא שתפנה בעיקר לספרים שהופיעו כעשר שנים קודם לכן.

ספרות פופולרית בענייני מדע בעברית וביידיש הופיעה במזרח אירופה מאמצע המאה ה-19 ואילך, ומאמרים אין ספור על מדעים וטכנולוגיה נדפסו בכתבי עת ובעיתונות. וזאת למרות הטענה של מ"ל ליליינבלום, שאין צורך בספרות מדעית בעברית (או ביידיש), כי "רחוק למצוא בנו איש משכיל שאינו יודע שפת המדינה, [שיכול] למצוא בשפה זו כל הצריך לו במדעים". לסדרה של הוצאת "לעם" קדמה סדרת של 21 ספרונים על ידיעת הטבע, שכתב בגרמנית הסופר והעיתונאי אהרן דוד ברנשטיין בשנות החמישים של המאה ה-19 ושתורגמו לעברית ויצאו לאור בוורשה בשנים 1881-1885. החידוש החלוצי של הוצאת "לעם", בהשראת המפעל המו"לי של רובקין, היה בכך שחוברות שהוציאה לאור לא היו "מדע פופולרי" במובן הצר של המלה, אלא ריבוי וגיוון של תחומים ונושאים.

הבליל הזה היה אמנם תוצר של בחירה מקרית, אבל ממרחק של קצת יותר ממאה שנים הוא מצטייר כתוצאה מהרצון לשלב "דעת לשמה", מצד אחד, וידע תועלת-שימושי, מצד אחר. לכן נמצא חוברות על אסטרונומיה, רעידות אדמה, על קופים ועולם הנמלים, בצד ביוגרפיות של ג'ורג' סטיבנסון, לואי פסטר, רנ"ק ודון יוסף נשיא, סקירות על נורווגיה וסין, על "שמירת הבריאות בא"י ועוד.

מכיוון שאין ברשותנו מידע על דרכי עבודתה של המערכת, לא נדע אם המתרגמים המעבדים, דמויות מרכזיות ב"רפובליקה הספרותית" הקטנה בארץ ישראל בתחילת המאה ה-20, הם שהציעו למערכת את הספרים שבחרו לתרגם, או שהמערכת היא שהציעה להם מה לתרגם. בכל מקרה, המערכת גם יזמה את כתיבתן של חוברות שעסקו בהיסטוריה יהודית, ובמקרה אחד לפחות, זה של החוברת האחרונה, מס' 89, ההצעה באה מברנר. הוא עיבד את ספרו של הסופר הדני יוהנס ב' ינסן, "הר הקרח", (Der Gletscher) "שהדפיס שנתיים קודם לכן ב"הפועל הצעיר" בשם "מסיפורי קדם". ברנר הסביר את בחירתו בכך שגם לסיפורי מדע בדיוניים יש "ערך ציבורי-חינוכי: ללמד בני יהודה אהבת העבודה ובניית החיים". המלחמה קטעה את המפעל המו"לי הזה והחלק השני של הספר לא ראה אור.

ספרים מאת רובקין ולונקביץ אומנם לא נעלמו משוק הספרים העברי וכמה מהם נדפסו בשנות ה-30 וה-50, אבל רובקין עצמו לא נמצא ראוי אפילו לערך האנציקלופדי הקצר שהוא ראוי לו, כמי שנתן השראה למפעל שציין את ראשיתה של הספרות המדעית הפופולרית ושל "אנציקלופדיות כלליות" בעברית בארץ.